

The Statement in the Hadith as a Principle of Detection and Criticism: 'It Doesn't Look Like The Reporter's Narration'

Bahadır Opus^{1,a,*}

¹Religious Academy, Konya Selcuk Religious High Specialization Center, Konya, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History:

Received: 22-01-2023

Accepted: 05-06-2023

Published: 15-06-2023

Pub Date Season: June

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

To determine the authenticity of the hadiths, some conditions were determined by the hadiths regarding the proof and text of the hadith. For a hadith to be categorised authentic, just and well-documented narrators and that the hadith should not be harmful or ill-informed. In these conditions, there are those that concern both the bill and the text, as well as those that concern the bill. The fact that the hadith is not illegitimate is among the conditions that concern both the chain and the text. There are some types and reasons for the hidden defect known as a hidden defect that harms the health of the hadith, and there are some methods used by the hadiths to determine the hidden defect. It is possible to divide these methods into two main headings. One of them is the method of reaching the cause of the hadith by making cem-i turk, and the other is the ability of the hadiths to reach the disease of the hadith with the ability they have acquired due to their preoccupation with hadiths. The cem-i turuk method, which is used in the detection of hidden defect, concerns a wider area of use, while the detection of hidden defect with the faculty of hadith concerns a more specific and relatively narrow field. For this reason, this ability possessed by the hadiths was likened to the jeweller's ability to distinguish between real gold and fake ones, and their inability to express the disease they detected with words was sometimes described as "inspiration" and "prophecy". One of the methods used by hadith scholars in determining hidden defect is the principle of criticism, "It does not resemble the narration of so-and-so". This principle of criticism is a method applied by hadith schools. Sometimes they used the expression "This hadith and so on and so does not resemble the narrator's narration", and sometimes they said that the hadith they criticize did not actually belong to the narrator. Ibn Rajab al-Hanbeli mentioned nineteen rules concerning the science of ilal in his work called *Şerhu 'ileli't-Tirmidhi*. Among these rules, there is also the principle of criticism "So-and-so does not resemble the narrator's narration". Ibn Rajab drew attention to this issue by calling it an "important rule" and emphasized that thanks to the fact that expert hadith memorizers are very familiar with the hadiths, they know the narrators together with their narrations and they know which hadith belongs to which narrator. Ahmed b. Hanbel used this criticism principle. He, Saïd b. Sinân's Enes b. Mâlik, in the narrations he narrated from Abdumelik b. Abî Ghaniyye → Hakem b. Utayba → Mujâhid → Ibn Abbâs. It has been seen that in a narration transmitted by, he applied the relevant criticism principle. In addition, it has been determined that this method of criticism is used in Ibn Abî Hâtim's al-'ilel. Velîd b. Jamil's narrations, Kâsim b. Abdirrahmân's criticism that it resembles narrations is an example of this. Ukaylî is also among those who use the criticism method, "it doesn't look like the narrator's narration". For example, Abdullah → Abdullah b. Hayrân → Şu'be → Katâde → Abu'l-Mutevekkil → Abu'l-Mutavekkil's hadith about a narration conveyed as a source by the order of Abu Saïd al-Hudrî, "Katâde b. It is not one of Diâme's hadiths" and showed that he used the relevant criticism principle. Dârekutnî, one of the leading scholars of the legal field, is among those who apply this principle of criticism. Again, Süfyân as-Sevrî, Ali b. Medîni, Cuzcânî and other scholars also applied this method. The criticism of "So-and-so does not resemble the narrator's narration" used by many of the hadith critics of the late period was criticized by Nasiruddin Albanî, one of the hadith scholars of the last period. After giving the rule that Ibn Rajab cites as an "important rule" in *Silsiletu'l-ahâdisi's-sahiha* and which constitutes the subject of the research, it is right for Ibn Ammâr al-Shahid to criticize the hadith that Muslim attributes to his *Sahih* based on this rule not found. Based on Albanî's narration in question, it is not appropriate to consider this rule invalid. Because of the absence of this hadith in the Muslim copies we have, it is highly probable that it means that he was aware of the hidden defect in the hadith and deduced the narration from his *Sahih*. On the other hand, the use of this rule by many muhaddis in the third and fourth centuries of the hijra, which is seen as the golden age of the sciences of narration, shows that the rule is an acceptable method of criticism by the experts of the field.

Keywords: Hadith, Criticism, Hidden defect, Text, Taz'if

Hadisteki İleti Tespit ve Tenkit Prensibi Olarak “Filan Râvinin Rivâyetine Benzemiyor” İfadesi

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 22-01-2023

Kabul: 05-06-2023

Yayın Tarihi: 15-06-2023

Yayın Sezonu: Haziran

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Bahadır Opus).

ÖZ

Hadislerin sıhhatinin tespiti için muhaddisler tarafından hadisin sened ve metnini ilgilendiren birtakım şartlar belirlenmiştir. Bir hadisin sahih olabilmesi için muttasıl bir sened, âdil ve zâbit râviler, hadisin şâz ve illetli olmaması aranmaktadır. Bu şartlar içerisinde senedi ilgilendirenler olduğu gibi hem senedi hem de metni ilgilendirenler de vardır. Hadisin illetli olmaması hem sened hem de metni ilgilendiren şartlar arasındadır. Hadisin sıhhatini zedeleyen gizli bir kusur olarak bilinen illetin birtakım çeşitleri ve gerekçeleri olup, muhaddislerin illet tespiti noktasında kullandıkları bazı yöntemler bulunmaktadır. Bu yöntemleri üst başlık olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birisi cem-i turuk yapılarak hadisin illetine ulaşma yöntemi, bir diğeri de muhaddislerin hadislerle çokça meşgul olmalarından ötürü elde ettikleri melekeyle hadisin illetine ulaşmalarıdır. İlet tespitinde kullanılan cem-i turuk yöntemi kullanım sahası olarak daha geniş, hadis melekesiyle illet tespiti ise daha özel ve kapsam olarak nispeten dardır. Muhaddislerin sahip olduğu bu meleke, kuyumcunun gerçek altınla sahtesini birbirinden ayırt etmesine benzetilmiş, tespit ettikleri illeti bazen kelimelerle ifade edememeleri ise “ilham” ve “kehanet” olarak nitelenmiştir. Hadis âlimlerinin illet tespitinde kullandıkları yöntemlerden biri de “Filan râvinin rivâyetine benzemiyor” tenkit prensibidir. Bu tenkit prensibi, muhaddislerin hadis melekesiyle uyguladıkları bir yöntemdir. Onlar bazen doğrudan “Bu hadis filan râvinin rivâyetine benzemiyor” ifadesini kullanmış, bazen de tenkit ettikleri hadisin, ait olduğu iddia edilen râviye gerçekte ait olmadığını söylemişlerdir. İbn Receb el-Hanbelî Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî isimli eserinde illelimini ilgilendiren on dokuz kaide zikretmiştir. Bu kaideler içerisinde “Filan râvinin rivâyetine benzemiyor” tenkit prensibi de yer almaktadır. İbn Receb bu hususa “önemli bir kaide” diyerek dikkat çekmiş ve zaman hadis hâfızlarının hadislerle çokkat hemhal olmaları sayesinde râvileri rivâyetleriyle birlikte tanıdıklarını ve hangi hadisin hangi râviye ait olduğunu bildikleri üzerinde durmuştur. İlel alanının önemli âlimlerinden biri olan Ahmed b. Hanbel bu tenkit prensibini kullanmıştır. Onun, Saîd b. Sinân’ın Enes b. Mâlik’ten naklettiği rivâyetlerde ve Abdülmelik b. Ebî Ganiyye→ Hakem b. Uteybe→ Mücâhid→ İbn Abbâs tarikiyle aktarılan bir rivâyette, ilgili tenkit prensibine başvurduğu görülmüştür. Ayrıca İbn Ebî Hâtim’in el-‘İlel’inde bu tenkit yönteminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Vefîd b. Cemîl’in rivâyetlerinin Kâsım b. Abdîrrahmân’ın rivâyetlerine benzediği noktasındaki tenkit buna örnektir. Ukaylî de “Filan râvinin rivâyetine benzemiyor” tenkit metodunu kullananlar arasındadır. Örneğin Abdullah→ Abdullah b. Hayrân→ Şu’be→ Katâde→ Ebü’l-Mütevekkil→ Ebû Saîd el-Hudrî tarikiyle mevkuf olarak aktarılan bir rivâyet hakkında “Ebü’l-Mütevekkil’in hadisi Katâde b. Diâme’nin hadislerinden değildir” diyerek ilgili tenkit prensibini kullandığını göstermiştir. İlel alanının önde gelen âlimlerinden biri olan Dârekutnî de bu tenkit prensibine başvuranlardandır. Ayrıca Süfyân es-Sevrî, Ali b. Medîni, Cûzcânî ve başka âlimler de bu yöntemle müracaat etmişlerdir. Müttekaddim dönem hadis münekkittlerinden birçoğu tarafından kullanılan “Filan râvinin rivâyetine benzemiyor” tenkidi son devir hadis âlimlerinden Nâsîruddin Elbânî tarafından eleştirilmiştir. *Silsiletü’l-ehâdisi’s-sahîha*’da İbn Receb’in “önemli bir kaide” olarak aktardığı ve araştırmanın konusunu teşkil eden kaideyi verdikten sonra, İbn Ammâr eş-Şehîd’in bu kaideye dayanarak Müslim’in *Sahîh*’ine nispet ettiği hadisi tenkit etmesini doğru bulmamıştır. Elbânî’nin söz konusu rivâyetten hareketle bu kaideyi geçersiz sayması yerinde değildir. Zira bu hadisin elimizdeki Müslim nüshalarında bulunmaması, onun hadisteki illete vâkif olup rivâyeti *Sahîh*’inden çıkarttığı anlamını taşıması ihtimali yüksektir. Öte yandan rivâyet ilimlerinin altın çağı olarak görülen hicrî üç ve dördüncü asırda bu kaidenin birçok muhaddis tarafından kullanılması kaidenin alanın uzmanları nezdinde kabul edilebilir bir tenkit metodu olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tenkit, İlet, Metin, Taz’îf

 bahadır-opus@hotmail.com.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-0282-2019>

Cite: Opus, Bahadır. “The Statement in the Hadith as a Principle of Detection and Criticism: ‘It Doesn’t Look Like The Reporter’s Narration’”. *Cumhuriyet Theology Journal* 27/1 (June 2023), 297-309. <https://doi.org/10.18505/cuid.1234542>

Atf: Opus, Bahadır. “Hadisteki İleti Tespit ve Tenkit Prensibi Olarak: ‘Filan Râvinin Rivâyetine Benzemiyor’ İfadesi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2023), 297-309. <https://doi.org/10.18505/cuid.1234542>

Giriş

Muhaddisler hadislerin sıhhatinin tespit edilebilmesi için birtakım şartlar ortaya koymuşlardır. Bu şartlardan bir kısmı senedi, bir kısmı da hem sened hem de metni ilgilendirmektedir. İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) bir hadisin sahih olabilemesi için senedin muttasıl olması, râvilerin adalet ve zabt sahibi olması, hadisin şâz ve illetli olmaması gerektiğini söylemiştir.¹

Hem senedi hem de metni ilgilendiren şartların başında hadisin illetli olmaması gelmektedir. İlet, gizli bir kusur olup hadisin sıhhatini zedelemektedir ve genellikle bu kusur ilk bakışta göze çarpmamaktadır.² Tanımdan da anlaşılacağı üzere illet, gizli bir kusur olup illetin tespit edilebilmesi için özel bir gayrete ihtiyaç duyulmaktadır.³ İletlin tespitini zorlaştıran bir diğer unsur ise bunun sika râvilerin rivâyetlerinde bulunmasıdır. Nitekim zayıf râvilerin rivâyetleri zaten zayıftır ve bunun tespiti zor değildir. Ancak sika râvilerin rivâyetlerinde bulunan illetin bilgisine herkes vâkıf olmadığı için onların illetli hadisleri, sahih hadisleriyle birlikte yaygınlık kazanabilmektedir. İlet kavramı yukarıdaki dar anlamının yanında ayrıca hadisin ve râvinin keyfiyetine bakmaksızın bütün kusurlar için de kullanılmaktadır. Özellikle mütekaddim ulemanın kullanımı bu minvaldedir.⁴ İlet çoğunlukla senede, bazen de metinde bulunmaktadır.⁵ Mürselin mevsûl, mevkufun merfû aktarılması, iki farklı hadisin birbirine karışması, zayıf râvinin sika râvi ile değiştirilmesi gibi durumlar illete örnek olarak verilmektedir.⁶

İletlin tespiti noktasında cem-i turuk vurgusu dikkat çeker.⁷ İlel sahasının ilk örneklerinden sayılan *et-Temyîz* isimli eserinde Müslim (öl. 261/875), rivâyetlerin bir araya getirilmesiyle sahih olanla olmayanın ortaya çıkacağını ve zayıf râvilerle hâfız râvilerin tebarüz edeceğini söylemiştir.⁸ Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) ise illeti tespit etme yolunun hadisin tariklerini bir araya getirip râvilerin ihtilaf ettikleri noktalara bakarak hıfz, itkân ve zabt hususundaki konularının dikkate alınmasından geçtiğini ifade etmiştir.⁹

Genellikle illetin tespitinde râviden gelen rivâyetlerin bir araya getirilmesi veya aynı konudaki rivâyetlerin beraber değerlendirilmesi prensibi önemli olmakla birlikte sahip oldukları hadis melekesiyle ve idrakte muhaddislerin birtakım rivâyetleri tenkit ettikleri görülmektedir.¹⁰ Hâkim en-Nisâbü'rî (öl. 405/1014) bu noktada hıfz, anlayış ve marifete dikkat çekmiştir.¹¹ Hâkim'in ifadesinden anlaşılan, muhaddislerin bu melekeyi hadislerle uzun bir süre meşgul olarak elde ettiği. Muhaddislerin sahip olduğu bu meleke, kuyumcunun gerçek altınla sahtesini birbirinden ayırt etmesine benzetilmiş,¹² tespit ettikleri illeti bazen kelimelerle ifade edememeleri ise "ilham"¹³ ve "kehanet"¹⁴ olarak nitelenmiştir.¹⁵ Muhaddislerin sahip olduğu hadis melekesiyle hadisin illetine vâkıf olmalarına dair dikkat çeken örneklerden biri "Filan râvinin rivâyetlerine benzemiyor" gerekçesiyle bazı rivâyetleri tenkit etmeleridir. Onlar bazen doğrudan "Bu hadis filan râvinin rivâyetine benzemiyor" ifadesini kullanmış, bazen de tenkit ettikleri hadisin, ait olduğu iddia edilen râviye gerçekte ait olmadığını söylemişlerdir. Bu çalışmada, ilel uzmanlarının bu gerekçeyle tenkit ettikleri rivâyetler incelenerek bu neticeye nasıl ulaştıkları tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Hadisteki İletli Tespit ve Tenkit Prensibi Olarak: "Filan Râvinin Rivâyetine Benzemiyor" İfadesi

Yukarıda belirtildiği üzere muhaddislerin illet tespitinde kullandıkları en yaygın metot rivâyetin tariklerini bir araya toplamak (cem-i turuk) suretiyle illeti tespite çalışmaktır. Bunun yanında onlar hadislerle çokça meşgul olduklarından dolayı kazandıkları melekeyle de illeti tespit edebilmişlerdir. İbn Receb el-Hanbelî (öl. 795/1393) *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*

¹ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *'Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1998), 11-12.

² İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 90; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbî'n-Nevevî*, thk. Tarık b. Avadullah (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1424/2003) 1/407.

³ İletli tespit yollarıyla ilgili daha detaylı bilgi için bk. Muhittin Düzenli, *Rivâyetlerin Sıhhatinin Tespitinde İlet ve Şâz Olgusunun Fonksiyonu* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosya Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 229-249.

⁴ Abdülkâdir el-Muhammedî, *Medhal ilâ dirâseti'l-esânîd ve'l-ilel* (Dımaşk: Dâru'l-Muktebes, 1434/2019), 89-90; Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *el-Medhal ilâ dirâseti 'ilmi 'ileli'l-hadîs* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1442/2021), 40.

⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/412.

⁶ Hâfız b. Muhammed el-Hakemî, *Menhecü'l-muhaddisîn fi'n-nakd* (Mekke: Dâru Taybe el-Hadrâ, 1444/2022), 115.

⁷ Yavuz Köktaş, "Hadîs Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine", *Marife* 2/1 (Bahar 2002), 149-170; Ali Budak, "Bir Rivâyetin Tariklerini Karşılaştırmanın Hadisleri Anlamaya Katkısı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/1 (2012), 167 -191.

⁸ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Kitâbü't-Temyîz*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî (Suud: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1989), 209.

⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Maârif 1403/1989), 2/295.

¹⁰ Bazı örnekler için bk. Ömer Faruk Akpınar, *Rivâyet Asrında İlet Bezzâr Örneği* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 131-136.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyetü ecnâsihî*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1431/2010), 377.

¹² Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fî Tvedîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Muhammed Murâbî (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2015), 195.

¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/256.

¹⁴ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-'irâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 1/288.

¹⁵ Muhittin, Düzenli "Tecrübi Bilgiden Sezgisel Bilgiye Rivâyetlerin Sıhhatini Belirlemede Sezgisel (İlham) Gücün İmkânı", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6 / 4 (Ekim 2017), 46-63.

isimli eserinde illel ilmini ilgilendiren birtakım kaideler tespit etmiştir. İbn Receb, iki bölümden oluşturduğu bu eserin ilk bölümünde Tirmizî'nin (öl. 279/892) *el-İlel's-sağîr* isimli eserini şerh etmiş, ikinci bölümünde ise illel ilmine dair bazı konuları ele almıştır. İkinci bölümün en dikkat çekici özelliği ulemanın hadisleri tenkit ederken kullandıkları yöntemlerin İbn Receb tarafından kaide halinde sunulmuş olmasıdır. *Şerhu 'İlel't-Tirmizî*'yi tahkik eden Hemmâm Abdürrahim, eserin dirâse kısmında, İbn Receb'in illel ilminin kaidelerine dair müstakil eser telif edenlerin ilki olduğunu belirtmiştir.¹⁶ İbn Receb bu eserinde sened ve metne dair on dokuz kaide zikretmiştir. Bu çalışmada söz konusu kaidelerden "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" ifadesi üzerinde durulacaktır. İbn Receb bu hususa "önemli bir kaide" diyerek dikkat çekmiş ve şöyle demiştir:

"Münekkit hadis hâfızları, hadislerle çokça hemhâl olmaları ve râvileri rivâyetleriyle birlikte tanımaları sebebiyle hangi hadisin hangi râviye ait olduğunu temyiz etme kabiliyetine sahip olup bu kabiliyetle bazı hadislerin illetlerine vâkîf olmaktadır."¹⁷

Öyleyse hadis münekkitleri râvileri rivâyetleriyle birlikte tanıdıkları için bir râviden rivâyeti maruf olmayan bir hadisle karşılaştıklarında bunu bir illet olarak sayıp rivâyeti ve bazen de râviyi tenkit etmişlerdir. Söz konusu tenkit kriterinin nasıl uygulandığı, bu yöntemi kullanarak hadis tenkidinde bulunan bazı muhaddislerin değerlendirmelerinden seçilen örnekler çerçevesinde ele alınacaktır. Daha sonra Elbânî'nin (öl. 1914-1999) bu kaideye yönelik tenkidi incelenecektir.

1.1. Ahmed b. Hanbel

İllel alanının önemli âlimlerinden biri olan Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) bu alana dair görüşleri, başta oğlu Abdullah (öl. 290/903) olmak üzere farklı öğrencileri tarafından¹⁸ *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* isimli eserle günümüze taşınmıştır. Beşir Ali Ömer, Ahmed b. Hanbel'in ta'lîl metodunu çalıştığı *Menhecü'l-İmam Ahmed fi i'lâli'l-ehâdis* isimli çalışmasında Ahmed b. Hanbel'in bazı karineleri kullanarak hadislerdeki illeti tespit ettiğini belirtmiştir.¹⁹ Beşir tarafından on maddede toplanan karinelere biri de hadisin filanın hadisine benzemediği gerekçesiyle illetli bulunmasıdır.²⁰

İbn Hanbel'in "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" kaidelerinden hareketle tenkit ettiği rivâyetler arasında Saîd b. Sinân'ın Enes b. Mâlik'ten (öl. 93/711) naklettiği rivâyetler bulunmaktadır. Bu râvinin ismi konusunda bazı tartışmalar olmakla birlikte doğrusunun Saîd b. Sinân olduğu ifade edilmiştir.²¹

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babası Ahmed b. Hanbel'in, Saîd b. Sinân hakkında şöyle dediğini aktarmıştır:

"Onun hadislerini rivâyet etmeyi terk ettim. Hadisleri, Hasan-ı Basrî'nin (öl. 110/728) hadislerine benzemektedir, Enes b. Mâlik'in hadislerine değil."²²

İbn Receb, Ahmed b. Hanbel'in kastının Saîd b. Sinân'ın Enes b. Mâlik'ten merfû olarak yaptığı rivâyetlerin, Hasan-ı Basrî'nin sözlerine ya da mürsellerine benzediğine dikkat çekmek olduğunu söylemiştir.²³

Saîd b. Sinân hakkında yapılan bu değerlendirmelerde dikkat çeken husus Enes b. Mâlik'ten yaptığı rivâyetlerin ondan aktarılan rivâyetlere benzememesi yönündeki tenkittir. Yani İbn Hanbel, Enes'ten gelen rivâyetleri çok iyi bildiği için içerik olarak onun rivâyetlerine uymayan hadisleri tenkit etmiştir. Ayrıca İbn Hanbel'in Saîd b. Sinân'dan gelen rivâyetleri cerh etme sebepleri arasında bu râvinin ismi noktasındaki ihtilafın²⁴ ve hadislerinde yer alan iztirâbın da etkili olduğu da zikredilmelidir.²⁵

Nesâî (öl. 303/915), Saîd b. Sinân'dan sadece Yezîd b. Habîb'in rivâyet ettiğini aktarmış²⁶, Mizzî de (öl. 742/1341) ondan sadece Yezîd b. Habîb'in rivâyette bulunduğunu teyit etmiştir.²⁷ Öyleyse Ahmed b. Hanbel'e göre Yezîd b. Habîb → Saîd b. Sinân → Enes b. Mâlik sened zinciriyle aktarılan rivâyetlerin yukarıdaki tenkitle birlikte değerlendirilip illetli bulunduğu söylenebilir. Nitekim Ebû Dâvûd da (öl. 275/889) hocası Ahmed b. Hanbel'in İbn Sinân'ın hadislerini yazmadığına dikkat çekerek bu hususa temas etmiştir.²⁸ Öte yandan İbn Adî, İbn Sinân'a ait birtakım rivâyetleri aktardıktan sonra onun rivâyetlerinin terk edilmemesi gerektiğini zira birbirini desteklediğini söylemiş, muhaddislerin bir

¹⁶ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İlel't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdürrahim Saîd (Ürdün: Mekbetü'l-Menâr, 1407/1987), 1/54.

¹⁷ İbn Receb, *Şerhu 'İlel't-Tirmizî*, 2/861.

¹⁸ Muhammedî, *Medhal*, 94.

¹⁹ Beşir Ali Ömer, *Menhecü'l-İmam Ahmed fi i'lâli'l-ehâdis* (Riyad: Vakfû'l-İslâm el-Hayrî, 1425/2005), 2/1029.

²⁰ Beşir, *Menhecü'l-İmam Ahmed*, 2/1048.

²¹ Ebû Ahmed İbn 'Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 4/392; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü'l-ittidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 2/121; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Meârif, 1326/1908), 3/471.

²² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2010), 2/517.

²³ İbn Receb, *Şerhu 'İlel't-Tirmizî*, 2/861.

²⁴ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 4/396.

²⁵ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2/517.

²⁶ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 4/392.

²⁷ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992), 10/266.

²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/266.

kısımının ondan rivâyeti terk etmeyip eserlerine aldıklarını belirtmiştir.²⁹ Kütüb-i Sitte içerisinde Ebû Dâvûd³⁰, Tirmizî (öl. 279/892)³¹ ve İbn Mâce (öl. 273/887)³² mezkûr isnad ile hadis aktarmışlardır.

İbn Hanbel'in ilgili kaideyi işleterek tenkit yönelttiği bir başka örnek Ebû Sâlih Hakem b. Mûsâ → İsmâil b. Ayyâş → Abdülmelik b. Ebî Ganiyye → Hakem b. Uteybe → Mücâhid → İbn Abbâs tarikiyle aktarılan rivâyeti değerlendirmesinde bulunmaktadır. Buna göre Uhud Savaşı'nda Hz. Hamza şehit edildikten sonra Hz. Peygamber (s.a.s.) onun üzerine on tekbirle cenaze namazı kılmıştır.³³ İbn Hanbel oğlunun bu hadis ile ilgili sorusuna "Bu hadis, Hasan b. Umâre'nin hadislerindedir, İbn Ebî Ganiyye'nin değil! İbn Ebî Ganiyye böyle bir hadis rivâyet etmekten Allah'tan korkar"³⁴ cevabını vermiştir. İbn Hanbel bu değerlendirmesiyle Hasan b. Umâre'ye yönelik ağır bir tenkit yöneltmiş olmaktadır. Zira bu hadisi, Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim'in kendisinden rivâyette bulunduğu güvenilir bir râvi olan İbn Ebî Ganiyye'nin³⁵ rivâyet etmiş olmasına ihtimal vermeyerek Hasan b. Umâre'ye nispet etmiştir. Nitekim Hasan b. Umâre, Hakem b. Uteybe'nin rivâyet etmediği hadisleri ona nispet ederek aktaran bir râvi olarak cerh edilmiştir.³⁶ Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776), Cerîr b. Hâzîm'in Hasan b. Umâre'den hadis rivâyet etmemesini istemiş ve onun yalan söylediğini belirterek İbn Hanbel'in tenkit ettiği rivâyeti de örnek olarak zikretmiştir.³⁷

Ahmed b. Hanbel, Derâverdî'nin Ubeydullah b. Ömer'den rivâyet ettiği hadisler hakkında "Bu hadisler Abdullah b. Ömer'in hadislerine benziyor" diyerek tenkit yöneltmiştir.³⁸ Derâverdî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî isimli râvi güvenilir,³⁹ onun kardeşi olan Abdullah b. Ömer el-Ömerî isimli râvi ise bazı münekkithler tarafından zayıf bulunmuştur.⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, iki kardeşin rivâyetlerine vukûfiyeti sayesinde ilgili hadisin hangisine ait olduğunu söyleyebilmektedir.

İbn Receb'in aktardığına göre İbn Hanbel'in ayrıca Ma'kil b. Ubeydillah el-Cezerî'nin Ebü'z-Zübeyr'den rivâyetleri için de İbn Lehî'a'nın hadislerine benzediği yönünde tenkidi bulunmaktadır.⁴¹ Ma'kil b. Ubeydillah el-Cezerî, kendisinden Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî gibi muhaddislerin rivâyette bulunduğu güvenilir bir râvi olarak bilinmektedir.⁴² Ancak İbn Hanbel'in bu değerlendirmesinden, Ma'kil b. Ubeydillah el-Cezerî → Ebü'z-Zübeyr tarikine bir itirazı olduğu anlaşılmaktadır. *Müsned* ve Müslim'in *Sahih'i* tarandığında mesele biraz daha netleşmektedir. Zira Müslim'in Ma'kil b. Ubeydillah el-Cezerî → Ebü'z-Zübeyr tarikini tercih edip aktardığı rivâyetlerin⁴³ *Müsned*'de İbn Lehî'a → Ebü'z-Zübeyr tariki kullanılarak aktarıldığı görülmüştür.⁴⁴ İbn Receb, Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmelerini teyit ederek Ma'kil b. Ubeydillah el-Cezerî'nin Ebü'z-Zübeyr'den rivâyetlerinin İbn Lehî'a'nın Ebü'z-Zübeyr'den rivâyetleriyle aynı olduğunu öne sürmüş ve muhaddislerin, iki râvinin rivâyetinin aynı lafza sahip olmasını ilgili hadisi birinin diğerinden aldığına karine kabul ettiklerini eklemiştir.⁴⁵

Muhammed b. Ubeyd'in Mis'ar b. Kidâm kanalıyla aktardığı yağmur duası rivâyeti kendisine sorulan İbn Hanbel, Muhammed b. Ubeyd'in kendisine kitabını verdiğini ve onu istinsah ettiğini ancak içerisinde bu hadisin bulunmadığını söyleyerek mezkûr rivâyetin Muhammed b. Ubeyd'in hadisi olmasını reddetmiştir.⁴⁶ Anlaşılan o ki, İbn Hanbel, İbn Ubeyd'in kitabına muttali olup içerisinde ilgili hadisi bulamadığını öne sürerek tenkit etmiştir. Söz konusu hadis Ebû Dâvûd tarafından Muhammed b. Ubeyd → Mis'ar b. Kidâm tarikiyle aktarılmıştır.⁴⁷

Konuyla ilgili dikkat çekici bir başka örnek de şudur: Ya'kûb b. İbrâhîm b. Sa'd → İbrâhîm b. Sa'd → Sâlih b. Keysân → Hâris b. Fudayl → Ca'fer b. Abdillâh b. Hakem → Abdurrahmân b. Misver → Ebû Râfi' → İbn Mes'ûd → Hz. Peygamber (s.a.s.) tarikiyle merfû olarak aktarılan rivâyette Hz. Peygamber'in (s.a.s.), yapmadıklarını söyleyen ve kendilerine

²⁹ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 4/396.

³⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015), "Zekât", 4.

³¹ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015), "Zekât", 19, "Cenâiz", 13, "Fiten", 29.

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017) "Sünnet", 14, "Cenâiz", 55, "Zekât", 14.

³³ İbn Hanbel, *el-İlel*, 3/402.

³⁴ İbn Hanbel, *el-İlel*, 3/402.

³⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/446.

³⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beirut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1271/1952), 1/137.

³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/137-138.

³⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî*, 2/866-867.

³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 3/922-923.

⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/330-331.

⁴¹ İbn Receb, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî*, 2/866.

⁴² Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Dâiretü'l-Meârif, 1326/1908), 10/234.

⁴³ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsâ, 1374/1955), "Hudud", 11; "Musâkât", 42; "Fedâilü's-sahâbe", 184; "Tahâret", 31; "Fedâil", 3.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 23/346; 23/20; 23/60; 1/283; 22/462.

⁴⁵ İbn Receb, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî*, 2/866.

⁴⁶ İbn Hanbel, *el-İlel*, 3/346.

⁴⁷ Ebû Dâvûd, "Salât", 259.

emredilmeyen şeyleri yapan kimselerle mücadele etmeyi tavsiye eden hadisiyle ⁴⁸ ilgili Ahmed b. Hanbel münker değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴⁹ Gerekçe olarak ise bu rivâyetin, fitne dönemlerinde zalim yöneticilerin yaptıklarına karşı sabrı emreden rivâyetlerle çelişmesini göstermiştir. Öte yandan hadisin senedinde bulunan Hâris b. Fudayl'ın mahmûd'u'l-hadîs olmadığını söyleyip hadisin İbn Mes'ûd'un hadislerine benzemediğine dikkat çekmiştir. Zira İbn Mes'ûd Hz. Peygamber'den (s.a.s.) "Bana kavuşuncaya kadar sabredin" hadisini aktarmıştır.⁵⁰

Bu örnek, "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkidinin dayanaklarından birine temas etmesi açısından önemlidir. Nitekim İbn Hanbel'in açıklamalarından anlaşılan İbn Mes'ûd'un rivâyetleri arasında bir teâruzun varlığıdır. O, bu karineden hareketle hadisin İbn Mes'ûd'un hadislerine benzemediğini söylemiştir. Örneğin dikkat çekici olan bir başka yönü ise tenkit edilen hadisin Müslim tarafından rivâyet edilmiş olmasıdır.

İbnü's-Salâh *Sıyânetü Sahîhi Müslim* isimli eserinde Ahmed b. Hanbel'in tenkidine yer vererek onun eleştirdiği Hâris b. Fudayl'dan bu hadisi başka sika râvilerin de rivâyet ettiğini ve Yahyâ b. Maîn'in (öl. 233/848) Hâris'i tevsik ettiğini söylemiştir.⁵¹ Ayrıca Dârekutnî de (öl. 385/995) ilgili hadisin birçok vecihten daha rivâyet edildiğine dikkat çekmiştir.⁵² Sözlerinin devamında İbn Hanbel'in değindiği teâruza temas eden İbnü's-Salâh, İbn Mes'ûd'dan aktarılan ve fitne zamanlarında sabretmeyi salık veren hadisin mahallinin, kötülüğü engellemeye çalışmanın fitneyi tahrik etmesi ve kan dökmeye götürmesi olduğunu söyleyerek aralarını cem etmeye çalışmıştır.⁵³

1.2. Ebû Hâtim er-Râzî

İlel alanında yazılmış en önemli eserlerden biri de hiç şüphesiz İbn Ebî Hâtim'in (öl. 327/938) *el-İlel*'dir. Fıkıh konularına göre tanzim edilen eserin ana omurgasını müellifin, babası Ebû Hâtim (öl. 277/890) ve hocası Ebû Zür'a'ya (öl. 264/878) sorduğu sorular ve cevapları oluşturmaktadır.⁵⁴ İbn Ebî Hâtim'in bu eserinde "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkit prensibinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Şuayb b. Ebî Hamza'nın İbnü'l-Münkedir'den yaptığı rivâyetlerde bu tenkit metodunun işletildiği görülmektedir.⁵⁵ Burada dikkat çekici olan husus bu kanalla aktarılan rivâyetlerden birinin Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alıyor olmasıdır. Rivâyet şöyledir: Ali b. Ayyâş → Şuayb b. Ebî Hamza → Muhammed b. Münkedir → Câbir b. Abdillâh → Hz. Peygamber (s.a.s.): "Her kim ezanı işittiğinde 'Ey bu eksiksiz davetin ve vakti girmiş olan namazın rabbi olan Allah'ım! Muhammed'e vesileyi, fazileti ver ve onu vadetmiş olduğun makâm-ı mahmûd'a ulaştır' derse şefaetim ona hak olur."⁵⁶

İbn Ebî Hâtim babasından yaptığı nakilde Buhârî'nin bu kanalla yaptığı rivâyetin illetine dikkat çekmiştir. Buna göre Şuayb, İbnü'l-Münkedir'e bir kitap arz etmiş, o da bu kitabın okunmasını istemiştir. İbnü'l-Münkedir hadislerin okunmasının ardından onların bir kısmını bilip bir kısmını reddetmiş ve yazılmalarını emretmiştir. Ardından Şuayb bu kitabı tedvin etmiştir. Ebû Hâtim, Şuayb'ın insanlara aktardığı bu hadislerin sabit olmadığını ve İshâk b. Ebî Ferve'nin hadislerine benzediğini söylemiştir.⁵⁷

Ebû Hâtim'in son cümlesi dikkat çekicidir. Zira Şuayb'ın İbnü'l-Münkedir'den yaptığı rivâyetleri İshâk b. Ebî Ferve'nin rivâyetlerine benzetmiştir. Yani Şuayb aslında bu hadisi İbnü'l-Münkedir'den değil İshâk'tan rivâyet etmiş ancak onu senedde zikretmemiştir. İbn Receb bunu destekleme adına Ebû Hâtim'in Şuayb ile alakalı yaptığı diğer değerlendirmeye atıfta bulunmuştur.⁵⁸ İbn Himyer → Şuayb b. Ebî Hamza → Muhammed b. Münkedir → A'rec → Ubeydullah b. Ebî Râfi → Muhammed b. Mesleme → Hz. Peygamber (s.a.s.)⁵⁹ tarihiyle aktarılan iftitâh duası ile ilgili rivâyeti hakkında, Ebû Hâtim "Bu, İshâk b. Ebî Ferve'nin hadisidir. Şuayb, İshâk'tan rivâyet eder" şeklinde cevap vermiştir.⁶⁰ İbn Receb, iftitâh duasını aktaran senedleri zikrettikten sonra Şuayb'ın hem İshâk b. Ebî Ferve hem de İbnü'l-Münkedir'den rivâyet ettiği sonucuna ulaşmıştır.⁶¹

⁴⁸ Müslim, "İman", 80.

⁴⁹ İbrâhîm en-Nahhâs, *el-Câmi' li 'ulûmi'l-İmâm Ahmed* (Mısır: Dâru'l-Felâh, 1430/2009), 14/63.

⁵⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ebû Muâz Târık b. Avadullah (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1420/1999), 419; Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *es-Sünne*, thk. Atiyye ez-Zehrânî (Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989), 1/142.

⁵¹ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdırrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, thk. Muvaffak Abdullah (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1987), 209.

⁵² Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlel*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 5/341-342.

⁵³ İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, 209.

⁵⁴ Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmet Emin Tülü, *İbn Ebî Hâtim'in el-İlel Adlı Eserinde Metin Yönünden İletli Saydığı Rivâyetler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.)

⁵⁵ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 2/862.

⁵⁶ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Cidde: Dâru Tavki'n-Necât, 1421/2001), "Ezân", 8.

⁵⁷ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-İlel*, thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyd vd. (Matâbiu'l-Humeydî, 1427/2006), 5/319-321.

⁵⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 2/862.

⁵⁹ İstiftâh duasını bu tarikle Taberânî rivâyet etmiştir. Bk. Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 19/232.

⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/365.

⁶¹ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 2/864.

Öyleyse yukarıdaki ezan duası hadisinin illetli bulunmasının sebebi Şuayb b. Ebî Hamza'nın hem İbnü'l-Münkedir'den hem de İshâk b. Ebî Ferve'den rivâyette bulunan bir râvi olup Buhârî'nin rivâyet ettiği bu hadisin de İshâk b. Ebî Ferve'den aktarılmış olma ihtimalidir. İshâk b. Ebî Ferve birçok münekkit tarafından zayıf bulunan bir râvidir.⁶² Belki de bu illetin farkına varan Müslim mezkûr hadise *Sahîh*'inde yer vermemiştir. Tirmizî bu hadisi *el-Câmi'u's-sahîh*'inde aktarmış ve rivâyet ettikten sonra hadisin hasen garib olduğunu belirtip, İbnü'l-Münkedir'den sadece Şuayb'ın rivâyet ettiğine dikkat çekmiştir.⁶³ İbn Receb *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*'de olduğu gibi *Fethu'l-Bârî*'sinde de Ebû Hâtim'in tenkidine yer verdikten sonra ilgili hadisin Câbir b. Abdillâh'tan başka bir vecihten daha rivâyet edildiğine dikkat çekerek bu durumun hadisin bir aslının olduğunu gösterdiğini söylemiştir.⁶⁴ İbn Receb'in işaret ettiği vecih Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır. O, ezan duasıyla ilgili olan bu hadisi Hasan b. Mûsâ → İbn Lehî'a → Ebû'z-Zübeyr el-Mekkî → Câbir b. Abdillâh tarihiyle aktarmayı tercih etmiştir.⁶⁵ İbn Lehî'a cerh edilen bir râvi olsa da Buhârî'nin tercih ettiği senedle birlikte mütalaa edildiğinde iki senedin birbirini desteklediği söylenebilir. Ayrıca Şuayb b. Ebî Hamza'nın hem İbnü'l-Münkedir'den hem de İshâk b. Ebî Ferve'den rivâyet etmiş olma ihtimalinden hareketle hadisin illetli, dolayısıyla zayıf olduğunu öne sürmek, ihtimal üzere bina edilmiş ağır bir hüküm olarak görülmektedir.

Yukarıda Ahmed b. Hanbel'in Derâverdî hakkında yönelttiği; onun Ubeydullah b. Ömer'den rivâyetlerinin kardeşi Abdullah b. Ömer'in rivâyetlerine benzemesi tenkidine İbn Ebî Hâtim de katılmıştır.⁶⁶ İbn Ebî Hâtim ayrıca Muâz b. Hâlid el-Askalânî'nin Züheyr b. Muhammed'den yaptığı rivâyetlerin İbrâhîm b. Ebî Yahyâ'nın rivâyetlerine benzediğini babasından aktarmıştır.⁶⁷ Ebû Hâtim, Muâz b. Hâlid'i "şeyh" olarak değerlendirerek onun tevsîkin alt derecesinde olduğunu ima etmiş ve hatanın kaynağının Muâz b. Hâlid olduğuna işaret etmiştir.⁶⁸

İbn Ebî Hâtim, Velîd b. Cemîl'in rivâyetlerinin Kâsım b. Abdirrahmân'ın rivâyetlerine benzediğini Ali b. Medîni'den (öl. 234/848) nakletmiştir.⁶⁹ Ali b. Medîni'nin ifadesi çok açık olmasa da bunun bir tenkit olduğu düşünülebilir. Zira Velîd b. Cemîl'in, Kâsım'dan münker rivâyetleri olduğu söylenmiştir.⁷⁰ Ayrıca Kâsım b. Abdirrahmân, İbn Hanbel tarafından münker rivâyet nakletmekle eleştirilen bir râvidir.⁷¹ Her iki bilgi bir araya getirildiğinde Velîd'in, hocası Kâsım'dan münker rivâyetler aktardığı söylenebilir. Öte yandan Velîd, İbn Abdirrahmân'dan rivâyette bulunmakla maruf bir râvidir.⁷²

Konuyla ilgili bir başka örnek ise şöyledir: Ebû Dâvûd et-Tayâlisî → Sa'k b. Hazn → Harb el-Ca'dî → Ebû İshâk es-Sebî → Süveyd b. Gafele → Abdullah b. Mes'ûd → Hz. Peygamber (s.a.s.) tarihiyle aktarılan bir hadis hakkında Ebû Hâtim, öncelikle Harb el-Ca'dî isimli bir râvinin bulunmadığını, doğrusunun Akîl el-Ca'dî olduğunu söyleyerek düzeltme yapmış, ardından bu hadisi Ebû İshâk es-Sebî'nin hadisine benzemediği gerekçesiyle tenkit etmiştir.⁷³ Ukaylî de (öl. 322/934), el-Ca'dî'nin Ebû İshâk es-Sebî'den rivâyetlerinin mahfuz olmadığını ve rivâyetin yalnızca onun tarihiyle bilindiğini söyleyerek dolaylı olarak Ebû Hâtim'in tenkidinde haklılığını ortaya koymuştur.⁷⁴ Akîl el-Ca'dî merkezli geliştirilen bu tenkidin arka planına bakıldığında onun sika râvilerden onların rivâyetlerine benzemeyen sözleri aktardığı görülmektedir. Bundan dolayı münkerü'l-hadîs olarak cerh edilmiş⁷⁵ ve rivâyetleriyle ihticac edilemeyeceği belirtilmiştir.⁷⁶

Bir diğer örnekte de İbn Ebî Hâtim, Hişâm b. Ammâr → Ali b. Süleymân el-Kelbî → A'meş → Ebû Temîme Tarîf b. Mücâlid → Cündeb b. Abdillâh → Hz. Peygamber (s.a.s.) tarihiyle aktarılan üç hadisi zikrettikten sonra babası Ebû Hâtim'in bu hadislere A'meş'in hadislerine benzemediği yönünde tenkit yönelttiğini söylemiştir. Ebû Hâtim bu tenkidine gerekçe olarak A'meş'in Ebû Temîme'den hiçbir hadis rivâyet etmediğini zikretmiş ve onun yerine Ebû İshâk olmasının daha doğru olduğunu belirtmiştir.⁷⁷ Ebû Hâtim'in bu değerlendirmesinin temelini A'meş'in Ebû Temîme'den hadis dinlemediği noktasındaki rical bilgisi olduğu göze çarpmaktadır.

⁶² Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Muhammed İbrâhîm Zâyid (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976), 19; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 1/530; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/446.

⁶³ Tirmizî, "Salât", 44.

⁶⁴ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-Bârî*, thk. Târik b. Avadullah (Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1430/2008), 1/354.

⁶⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, 22/416.

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/44.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/250.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/250.

⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/3.

⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/3.

⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/323.

⁷² İbn Hacer, *Tehzîb*, 11/132.

⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/272-273.

⁷⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 3/408.

⁷⁵ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî (Riyad: en-Nâşirü'l-mütemeyyiz, 1440/2019), 8/104.

⁷⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Mecrûhîn*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1420/2000), 2/185.

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/143.

1.3. Ukaylî

Ukaylî (öl. 322/934), Buhârî, Müslim, Nesâî gibi tasnif döneminin otorite hadis imamlarından sonra yetişmiş ve metodolojik tasnif dönemine müntesip bir cerh ta'dîl âlimidir.⁷⁸

Ukaylî de bazı değerlendirmelerinde “Filan ravinin rivâyetine benzemiyor” tenkit metodunu kullanmıştır. Örneğin Abdullah → Abdullah b. Hayrân → Şu'be → Katâde → Ebû'l-Mütevekkil → Ebû Saîd el-Hudrî tarikiyle mevkuf olarak aktarılan “Ben oruçlunun hacamat olmasını zayıf düşmesinden dolayı kerih gördüm” rivâyeti hakkında “Ebû'l-Mütevekkil'in hadisi Katâde b. Diâme'nin (öl. 117/735) hadislerinden değildir. Bu hadisi Humeyd et-Tavîl (öl. 143/760), Ebû'l-Mütevekkil'den aktarmıştır”⁷⁹ demiştir. Ukaylî'nin açıklamasından anlaşıldığı üzere o, bu prensibi Katâde'den gelen hadislerin içeriğine vâkif olduğu için kullanmıştır. Nitekim İbn Huzeyme (öl. 311/924)⁸⁰, Taberânî (öl. 360/971)⁸¹ ve Dârekutnî,⁸² bu hadisi Ukaylî'nin dikkat çektiği gibi Humeyd → Ebû'l-Mütevekkil → Ebû Saîd el-Hudrî tarihinden aktarmışlardır.

Ukaylî ayrıca İbrâhîm b. Muhammed b. Heysem → Hâris b. Süreyc Nakkâl → Süfyân b. Uyeyne → Âsım b. Küleyb → Küleyb → Vâil b. Hucr tarikiyle aktarılan rivâyetin Süfyân b. Uyeyne'nin (öl. 198/814) hadislerinden olmayıp bilakis Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778) hadislerinden olduğu gerekçesiyle tenkit etmiş ve hatanın Hâris b. Süreyc Nakkâl'dan kaynaklandığına dikkat çekmiştir.⁸³ Devamında ise Yahyâ b. Maîn'in “Kim ki Âsım b. Küleyb'in hadisini Süfyân b. Uyeyne yoluyla aktarırsa o yalancıdır” sözlerine yer vermiştir.⁸⁴ Ayrıca İbn Adî (öl. 365/976) de Hâris b. Süreyc Nakkâl'ı “hadis hırsızlığı” yapmakla itham etmiştir.⁸⁵

Ukaylî'nin ilgili prensibi kullanımına dair bir başka örnek de şöyledir: İbrâhîm b. Yûsuf → Amr b. Nâfi → Mervân b. Muâviye → Abdurrahmân b. Ebî Şümeyle → Seleme b. Ubeydillah b. Mihsan el-Ensârî → Ubeydullah b. Mihsan el-Ensârî → Hz. Peygamber (s.a.s.) : “Her kim nefsi hususunda güvende, bedeni afiyette ve o günkü yiyeceği yanında sabahlarsa sanki dünyayı elde etmiş gibidir.” Ukaylî öncelikle Seleme b. Abdillâh b. Mihsan el-Ensârî hakkında Ahmed b. Hanbel'in “tanımıyorum” dediğini aktardıktan sonra bu manaya gelen başka bir sözün Ebû'd-Derdâ'dan da yine böyle zayıf bir senedle nakledildiğini ifade etmiştir. Ardından seneddeki Abdurrahmân b. Ebî Şümeyle'nin, yalancı olduğu ileri sürülen Muhammed b. Saîd el-Maslûb olabileceğine dikkat çekmiştir.⁸⁶ Bu tespitine gerekçe olarak da Mervân b. Muâviye'nin Muhammed b. Saîd'in ismini tedlîs-i tesviye yoluyla başka birçok isimle değiştirmesini ve rivâyetin metin cihetiyle Muhammed b. Saîd el-Maslûb'un hadislerine benzemesini göstermiştir.⁸⁷ Bu değerlendirmede Ukaylî'nin dikkati gözden kaçmamaktadır. Zira Mervân b. Muâviye'nin tedlisine dikkat çekmekle birlikte Muhammed b. Saîd el-Maslûb'un rivâyetlerine hâkim olduğunu da göstermiştir.

1.4. Dârekutnî

İlel alanının önde gelen âlimlerinden biri de Dârekutnî'dir (öl. 385/995). Hadis sahasının muhtelif konularında eser veren⁸⁸ Dârekutnî'nin öne çıktığı ilim dalı ile olmuştur. *el-İlelül-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye* adlı eserinde illetleri net bir şekilde ortaya koymuş ve genişlik ve kapsayıcılık noktasında bu alandaki diğer eserlerden öne çıkmıştır.⁸⁹ Muhammed b. Fütûh el-Humeydî (öl. 488/1095) hadis ilimlerine dair ihtimam gösterilmesi gereken üç eserin arasında Dârekutnî'nin *el-İlel*'ini de zikretmiştir.⁹⁰

Dârekutnî “Filan râvinin rivâyetine benzemiyor” prensibini kullanarak birtakım hadisleri illetli bulmuştur. Kendisine, Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre tarikiyle aktarılan “Rikaz, yeryüzünde çıkan altındır” hadisi sorulmuş, o da şöyle cevap vermiştir:

“Bu hadis Hibbân b. Ali → A'meş → Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre → Hz. Peygamber (s.a.s.) kanalıyla aktarılmıştır, ancak bu bir vehimdir. Zira bu hadis ne A'meş'in ne de Ebû Sâlih'in hadislerindedir. Bu hadisi meçhul bir râvi başka birinden, o da Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.”⁹¹

⁷⁸ Mehmet Emin Özafşar, “Ukaylî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/59.

⁷⁹ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 2/245.

⁸⁰ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003), 3/230.

⁸¹ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. Avadullah (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1990), 3/138.

⁸² Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 3/152.

⁸³ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 1/219.

⁸⁴ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 1/219.

⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/468.

⁸⁶ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 4/70.

⁸⁷ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 2/146.

⁸⁸ Ebû Abdurrahmân Yûsuf b. Cevde ed-Dâvûdî, *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî fi nakdi'l-hadis fi Kitâbi'l-İlel* (Kahire: Dâru'l-Muhaddisîn el-İlmî, 1432/2011), 40-44; İsmail Lütfü Çakan, “Dârekutnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 8/488-489.

⁸⁹ Dâvûdî, *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî*, 48.

⁹⁰ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbih li-men zemme ehle't-târîh*, thk. Sâlim b. Ganter (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1438/2017), 509.

⁹¹ Dârekutnî, *el-İlel*, 10/123.

Dârekutnî, hem A'meş'in hem de Ebû Sâlih'in hadislerini çok iyi bildiği için mezkûr kaideyi kullanarak hadise tenkit yöneltmekten geri durmamıştır. Bir başka örnek de şöyledir: Muhammed b. Sîrîn → Ebû Hüreyre yoluyla merfû olarak aktarılan "Kimin ergenlik çağına ulaşmamış üç çocuğu vefat ederse, Allah o kimseyi çocuklarına olan ziyade rahmetiyle cennete koyar" hadisi sorulduğundan Dârekutnî bu hadisin Avf el-A'rabî → Muhammed b. Sîrîn → Ebû Hüreyre kanalıyla aktarıldığını, bazı râvilerin de Avf el-A'rabî'ye uyarak hadisi bu şekilde aktardığını ancak bunun bir hata olduğunu söylemiştir. Zira Dârekutnî'ye göre bu hadis Muhammed b. Sîrîn'in (öl. 110/729) Ebû Hüreyre'den (öl. 58/678) aktardığı hadislerden değildir. Çünkü Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749), Hişâm b. Hassân (öl. 146/763), Yahyâ b. Atîk ve başka sika ve hâfız râviler bu hadisi Muhammed b. Sîrîn → Abîde es-Selmânî → Hz. Peygamber (s.a.s.) yolunu kullanarak mürsel olarak rivâyet etmişlerdir.⁹² Dârekutnî burada da İbn Sîrîn → Ebû Hüreyre yoluyla aktarılan hadisleri çok iyi bildiği için "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkid metodunu kullanmıştır. İlgili metodu kullanırken Eyyûb es-Sahtiyânî, Hişâm b. Hassân ve Yahyâ b. Atîk gibi sikaların ilgili hadisin farklı bir tarikini kullanarak mürsel olarak aktarmasından yararlanmıştı.

Dârekutnî'nin açıklamasından anlaşıldığı üzere o, Avf el-A'rabî → Muhammed b. Sîrîn → Ebû Hüreyre tarihinin illetli olmasına ve dolayısıyla Ebû Hüreyre'nin hadislerinden olmamasına sika ve hâfız râvilerin bu tarihi tercih etmemesi karinesinden hareket ederek ulaşmıştır.

Bir başka örnek ise şöyledir: İshâk b. Abdillâh b. Ebî Talha → Amcası → Muâviye → Hz. Peygamber (s.a.s.) tarihiyle aktarılan "Hac cihattır, umre ise nafiledir" hadisini Dârekutnî illetli bulmuştur. Öncelikle seneddeki isim yanlına dikkat çeken Dârekutnî doğrusunun İshâk b. Abdillâh b. Talha → amcası İsa b. Talha olması gerektiğini söylemiş, ardından hadisin illetini açıklamaya başlamıştır. Buna göre hadis İshâk b. Abdillâh b. Ebî Talha'nın hadislerinden olmamasından dolayı illetlidir, ayrıca Muâviye'den de (öl. 60/680) sabit değildir. Bu hadisin maruf olan iki senedi vardır ve şöyledir: Muâviye b. İshâk b. Talha → Halâsî Âişe bint Talha → Hz. Âişe ve Habîb b. Ebî Amra → Âişe bint Talha → Hz. Âişe.⁹³

1.5. Diğer Bazı Münekkitler

Yukarıda ile alanında öne çıkmış âlimlerin "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkit prensibini kullandığına dair birden fazla örnek verilmiştir. Öte yandan yine ile alanında söz sahibi olan başka âlimlerin de bu kaideyi kullanarak birtakım hadisleri illetli buldukları tespit edilmiştir. Mesela Zâide (öl. 161/777), Süfyân es-Sevrî'ye A'meş'ten aldıkları birtakım hadisleri sorduklarını, Süfyân'ın onlardan bir kısmını A'meş'in hadislerinden olmadığını söyleyerek kabul etmediğini söylemiştir. Zâide bu durumu A'meş'e söylediklerinde onun, Süfyân'ı haklı bulduğunu sözlerine eklemiştir.⁹⁴ Bu örnekte Süfyân'ın, A'meş'in bazı hadislerini ondan bile daha iyi bildiği gözden kaçmamaktadır.

Örneğin Ali b. Medîni, Kâsım b. Yezîd b. Abdillâh b. Kusayt → Yezîd b. Abdillâh b. Kusayt → Atâ b. Ebî Rabâh → Fadl b. Abbâs tarihiyle aktarılan Veda Hutbesi hadisiyle alakalı "Bu hadis kıssacıların hadislerine benzemektedir, Atâ b. Ebî Rabâh'ın (öl. 114/732) hadislerine değil"⁹⁵ diyerek ilgili kaideyi kullandığını net bir şekilde ortaya koymuştur.

Cûzcânî (öl. 259/873), yukarıda Ahmed b. Hanbel'in Saîd b. Sinân'a yönelttiği tenkide benzer bir tenkit yöneltmiş; hadislerinin vâhî olduğunu ve diğer râvilerin Enes b. Mâlik'ten yaptığı rivâyetlere benzemediğinin altını çizmiştir.⁹⁶ Ayrıca Şehr b. Havşeb'in rivâyetleriyle alakalı da diğer râvilerin rivâyetlerine benzemediği yönünde tenkidi olmuştur.⁹⁷

Ebû Zür'a'ya, Müsedded → Muhammed b. Humrân → Selm b. Abdirrahmân → Sevâde b. Rebî senediyle aktarılan "Atların alınlarında kıyamete kadar hep hayır olacaktır"⁹⁸ hadisi zikredildiğinde o, Müsedded'den birçok hadis yazdığını ancak hiçbir zaman İbn Humrân ismini ondan duymadığını dolayısıyla bu hadisin onun hadislerinden olmadığını söylemiştir.⁹⁹

Amr b. Yezîd er-Reffâ → Şu'be → Amr b. Mürre → Ebû Vâil → Abdullâh b. Mes'ûd → Hz. Peygamber (s.a.s.) tarihiyle aktarılan "Bazı topluluklara ne oluyor da zenginlere gözlerini diyor, fakirleri küçümsüyorlar; Kur'an'dan hevalarına uygun olanla amel ediyor, hevalarına uymayanı ise terk ediyorlar!" rivâyeti hakkında İbn Adî "Bu rivâyet Ömer b. Yezîd → Şu'be tarihiyle bilinmektedir, bu isnad batıldır"¹⁰⁰ demiştir.

Hâkim el-Kebîr olarak bilinen Ebû Ahmed en-Nisâbü'rî de (öl. 378/988) bu kaideyi kullananlar arasındadır. İbn Receb'in aktardığına göre Hz. Alî'den aktarılan ve Tirmizî'nin (öl. 279/892) rivâyet ettiği Kur'an'ın ezberlenmesine dair uzun rivâyeti¹⁰¹ "Kıssacıların hadisine benziyor" diyerek tenkit etmiştir.¹⁰² Söz konusu hadis ayrıca birçok münekkit

⁹² Dârekutnî, *el-İlel*, 8/124-125.

⁹³ Dârekutnî, *el-İlel*, 10/123.

⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/71; Ayrıca bk. Ömer Faruk Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî", *Diyanet İlmî Dergi* 51 / 1 (Mart 2015), 46.

⁹⁵ İbn Receb, *Şerhu 'İlel't-Tirmizî*, 2/869.

⁹⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, thk. Abdülâlim Abdülazîm el-Bestevî (Pakistan: Hadîsü Akâdemî, ts.), 265.

⁹⁷ Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 156.

⁹⁸ Buhârî, "Cihâd", 43; Müslim, "Zekât", 26.

⁹⁹ Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cuhûdû fi's-sünneti'n-nebeviyye* (Medine: Mektebetü İbni'l-Kayyim, 1409/1989), 2/579-580.; Ayrıca bk. Akpınar, *Rivâyet Asrında İlet*, 199.

¹⁰⁰ İbn Receb, *Şerhu 'İlel't-Tirmizî*, 2/870.

¹⁰¹ Tirmizî, "Daavât", 130.

¹⁰² İbn Receb, *Şerhu 'İlel't-Tirmizî*, 2/869.

tarafından da tenkit edilmiştir.¹⁰³ Gerekçe olarak hadisin senedindeki Velîd b. Müslim'in tedlîs-i tesviye yapan bir râvi olması¹⁰⁴ ve hadisi ondan nakleden Süleymân b. Abdurrahmân'ın gafleti gösterilmiştir.¹⁰⁵

Müslim'in *Sahîh*'indeki bazı hadislere yönelttiği tenkitlerle bilinen İbn Ammâr eş-Şehîd (317/929) "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" prensibini kullanarak tenkit üretmiştir. İbn Ammâr, Kavârîrî→ Ebû Bekir el-Hanefî→ Âsım b. Muhammed el-Ömerî→ Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî→ Ebû Saîd el-Makburî→ Ebû Hüreyre→ Hz. Peygamber (s.a.s.) tarihiyle aktarılan kutsî hadise¹⁰⁶ münker demiş, gerekçe olarak hadisin Âsım b. Muhammed→ Abdullah b. Ebî Saîd el-Makburî→ Saîd el-Makburî yoluyla aktarılmasını göstermiştir. Zira Abdullah b. Ebî Saîd şiddetli zayıf bir râvi olarak bilinmektedir. Sözlerinin devamında bu hadisin bir de Muâz b. Muâz→ Âsım b. Muhammed→ Abdullah b. Ebî Saîd el-Makburî→ Ebû Saîd el-Makburî→ Ebû Hüreyre tarihiyle aktarıldığına dikkat çekmiş ve Müslim'in *Sahîh*'ine nispet ettiği senedde yer alan Saîd b. Ebî Saîd yerine Abdullah b. Ebî Saîd olması gerektiğini vurgulayarak bu hadisin Abdullah b. Ebî Saîd'in rivâyetlerine benzediğini söylemiştir.¹⁰⁷

2. Bir Eleştirinin Değerlendirilmesi

Mütekaddim dönem hadis münekkitlerinden birçoğu tarafından kullanılan "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkidi son devir hadis âlimlerinden Nâsiruddin Elbânî tarafından eleştirilmiştir. *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha*'da İbn Receb'in "önemli bir kaide" olarak aktardığı ve araştırmancın konusunu teşkil eden kâideyi verdikten sonra, İbn Ammâr eş-Şehîd'in bu kaideye dayanarak Müslim'in *Sahîh*'ine nispet ettiği hadisi tenkit etmesini doğru bulmamıştır. Elbânî'nin eleştirilerini üç başlıkta toplamak mümkündür.

1. Daha önemli bir kaide olarak gördüğü "Sikanın ziyadesi makbuldür" kaidesini "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" kaidesinden öncelemesi. Elbânî "Sikanın ziyadesi makbuldür" kaidesini öncelemesini gerekçelendirirken râvilerin doğru sözlü, hâfız ve zâbit olmalarının ikna edici olması noktasında yeterli olduğuna dikkat çekmiştir.

2. İbn Ammâr eş-Şehîd'in tenkidine konu olan hadisin Ebû Saîd el-Makburî'nin her iki oğlundan da gelmiş olma ihtimali.

3. "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" kaidesinin genel geçer ve değişmeyen bir vasıf olmaması.¹⁰⁸

Elbânî'nin bu eleştirilerinin çıkış noktasında İbn Ammâr'ın Müslim'in *Sahîh*'ine nispet ederek tenkit ettiği rivâyetin bulunduğu unutulmamalıdır. Zira tenkitlerini ilgili rivâyeti merkeze koyarak yapmıştır. "Sikanın ziyadesi makbuldür" kaidesinden hareketle Âsım b. Muhammed el-Ömerî'nin yukarıdaki hadisi hem sika olan Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî'den hem de zayıf olan kardeşi Abdullah b. Ebî Saîd el-Makburî'den rivâyet etmiş olabileceğini söylemiştir.

Elbânî'nin söz konusu rivâyetten hareketle "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkidini genel geçer ve değişmeyen bir vasıf olmamakla eleştirerek bu kaideyi geçersiz saymak yerinde değildir. Zira İbn Ammâr, mezkûr rivâyeti Âsım'ın Abdullah'tan aktardığını belirtmektedir. Bu durumda İbn Ammâr'ın Âsım'ın hadis nüshasını incelemiş olma ihtimali akla gelmektedir. Ayrıca bu hadisin elimizdeki Müslim nüshalarında bulunmaması Müslim'in hadisteki illete vâkıf olup rivâyeti *Sahîh*'inden çıkarttığı anlamını taşıması ihtimali yüksektir. Ancak İbn Ammâr, *Sahîh*'in önceki nüshasını gördüğü için tenkidini yapmıştır. İbn Ammâr'ın söz konusu hadisi Abdullah b. Ebî Saîd'in hadisine benzetmesi ise hadisteki iztirab sebebiyle olmalıdır. Çünkü Abdullah hadisi bir babasından, bir de babası, dedesi kanalıyla Ebû Hüreyre'den nakletmektedir. Râvi olarak da şiddetli zayıf bulunduğu için İbn Ammâr rivâyetin ondan gelişini doğru bulmuştur. Ayrıca yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere bu kaide sadece sika râvilerin rivâyetlerinde işletilmemiştir.

Öte yandan hadislerin tashih ve tazîffi meselesinde mütekaddim dönem âlimlerinin henüz rivâyet aşırında bulunmaları ve râvileri çok iyi tanımaları sebebiyle sonraki dönem âlimlerinin muttali olamadığı bazı inceliklere sahip olmaları yadırganmamalıdır. Nitekim yukarıda hadislerle çokça meşgul olan kimselerin elde ettikleri melekeyle bazı hadislerin illetine vâkıf oldukları hususu belirtilmişti. *Fezû'l-Bârî* sahibi Keşmîrî (öl. 1875-1933) birtakım kaidelere yaslanarak hadisler hakkında hüküm vermeyi "gözleri görmeyen kimsenin değneğine" benzetmiş ve mütekaddim dönem âlimlerinin sahip oldukları hadis zevki ve melekesini kıymetli bulmuştur.¹⁰⁹ Tabii ki bu durum ilel ilminde bazı somut

¹⁰³ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mevdûât*, thk. Abdürrahmân Muhammed Osmân (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968), 2/140; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşâr Awwâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 9/218.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdûât*, 2/140.

¹⁰⁵ Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/213.

¹⁰⁶ İlgili hadisin metni şöyledir: Azîz ve Celîl olan Allah dedi ki: "Kulumu sınırlım. Eğer beni ziyaretçilerine şikâyet etmezse hastalığının esaretinden kurtarır, sonra ona etinden daha hayırlı bir et, kanından daha hayırlı bir kan veririm. Sonra da amel etmeye yeniden başlar." Müslim'in *Sahîh*'de bulunduğu söylenen bu hadis, elimizdeki nüshalarda bulunmamaktadır. Bu hususa İbn Hacer de dikkat çekmiştir. Bk. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf (en-Nüketü'z-zırâf)* la birlikte), thk. Abdüssamed Şerefüddîn (Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 10/301. İbn Ammâr'ın Müslim'in *Sahîh*'ine nispet ettiği bu hadis eserin bazı rivâyetlerinde görülmüş olabilir. İhtimaldir ki Müslim daha sonra hadisin illetine vâkıf olup onu eserinden çıkartmış olabilir.

¹⁰⁷ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ebî'l-Hüseyn el-Herevî, *'İlel'ü'l-ehâdis fi kitâbi's-sahîh li Müslim b. Haccâc*, thk. Ali b. Hasan el-Halebî (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1412/1991), 118-119.

¹⁰⁸ Nâsiruddin Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1415/1990), 1/550-553.

¹⁰⁹ Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî, *Fezû'l-Bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedr (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 6/216.

kuralların olmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak bu alanın âlimlerinin bazen sözle ifade edilemeyecek incelikte bazı tecrübelerle sahip olduğu da bir gerçektir.

Sonuç

Bir hadisin, sahih olması için bulundurulması gereken şartlardan biri de gerek sened gerekse metin cihetiyle illet taşımamasıdır. Muhaddisler illetin tespiti noktasında iki yol izlemiştir. Bunlardan biri cem-i turuk olup, kullanım sahası itibarıyla daha geniş ve nispeten daha somut bir yöntemdir. Diğer yol ise daha soyut ve daha özel olup alanın uzmanlarının uzun süre hadislerle meşgul olmalarıyla elde edilmektedir. "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkidi ikinci yol kullanılarak tatbik edilen bir yöntemdir.

Bu çalışmada hadis alanının önde gelen münekkitlerinin İbn Receb el-Hanbelî tarafından dikkat çekilen "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" kaidesini kullanarak birtakım hadislere yönelttikleri tenkitler incelenmiştir. Öncelikle ifade edilmesi gereken husus, bu kaidenin metin tenkidi yöntemlerinden birisi olmasıdır. Zira ele alınan örneklerde bu durum açıkça görülmektedir. Ahmed b. Hanbel, Ukaylî, İbn Ebî Hâtim, Dârekutnî başta olmak üzere diğer muhaddislerin de ilgili kaideyi kullandığı tespit edilmiştir. Çalışmada birçok örnek sunulmuş ve bu ilel kaidesinin kullanım alanının genişliğine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

"Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkidinin en önemli dayanağının hadis alanının uzmanı olan bir âlimin hadis bilgisinden hareket etmesi olduğu söylenebilir. Bazen tenkit edilen hadis, senedde yer alan sahâbînin hadisleri olmadığı için, bazen sened içinde yer alan râvilerden birinin hadisi olmadığı için tenkide tabi tutulmuş, bazen de İbn Mes'ûd örneğinde olduğu gibi ilgili sahâbîden konuyla alakalı muâriz olabilecek bir başka hadis bilindiği için bu kaide işletilmiştir. Öte yandan incelenen hadis metni kıssacıların sözlerine benzetilerek de eleştirilmiştir. Bu kaidenin diğer bir kullanımı ise ilgili hadisin bazı zayıf râvilerin rivâyetlerine benzetilmesi olmuştur. Tüm bu kullanım özelliklerinden hareketle "Filan râvinin rivâyetine benzemiyor" tenkit prensibinin arka planında muhaddislerin uzun süre hadislerle meşgul olmasından elde ettikleri meleke olduğu söylenebilir. Ayrıca verilen örnekler içerisinde üç tanesinin *Sahîhayn*'da geçiyor olması dikkate değerdir.

Özellikle rivâyet ilimlerinin altın çağı olarak görülen hicrî üç ve dördüncü asırda bu kaidenin birçok muhaddis tarafından kullanılması kaidenin alanın uzmanları nezdinde kabul edilebilir bir tenkit metodu olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte çağdaş muhaddislerden Elbânî'nin, İbn Ammâr eş-Şehîd'in Müslim'in *Sahîh*'ine nispet ederek tenkit ettiği bir hadisten hareketle bu kaidenin genel geçer ve değişmeyen bir vasıf olmadığını söylemesi, söz konusu kaidenin kullanım alanının genişliğini ve muhaddisler nezdindeki karşılığını göz ardı ettiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Akpınar, Ömer Faruk. *Rivâyet Asrında İlet Bezzâr Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Akpınar, Ömer Faruk. "Süfyan es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyan es-Sevrî". *Diyanet İlmî Dergi* 51 / 1 (Mart 2015): 33-70.
- Az, Ahmet. *Nakşibendî-Hâlidîğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2022.
- Beşir, Ali Ömer. *Menhecû'l-İmam Ahmed fi'l-İlmi'l-ehâdis*. 2 Cilt. Riyad: Vakkû'l-İslâm el-Hayrî, 1425/2005.
- Budak, Ali. "Bir Rivâyetin Tariklerini Karşılaştırmanın Hadisleri Anlamaya Katkısı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/1 (2012), 167-191.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Cidde: Dâru Tavkî'n-Necât, 1421/2001.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhü'l-kebir*. thk. Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî. 12 Cilt. Riyad: en-Nâşirü'l-mütemeyyiz, 1440/2019.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî. *Ahvâlü'r-ricâl*. thk. Abdülâlim Abdulâzîm el-Bestevî. Pakistan: Hadîsü Akâdemî, ts.
- Çakan, İsmail Lütfü "Dârekutnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/488-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlel*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi. 15 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Dâvûdî, Ebû Abdîrahmân Yûsuf b. Cevde. *Menhecû'l-İmâm ed-Dârekutnî fi nakdi'l-hadis fi Kitâbi'l-ilel*. Kahire: Dâru'l-Muhaddisîn el-İlmî, 1432/2011.
- Düzenli, Muhittin. *Rivayetlerin Sihatinin Tespitinde İlet ve Şâz Olgusunun Fonksiyonu*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosya Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Yâsir Hasan vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Ebû Muâz Târik b. Avadullah. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1420/1999.
- Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevdûât*. thk. Abdürrahmân Muhammed Osmân. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968.
- Elbânî, Nâsirüddin. *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1415/1990.
- Gavrî, Seyyid Abdülmâcid. *el-Medhal ilâ dirâseti 'ilmi 'ileli'l-hadis*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1442/2021.
- Hakemî, Hâfiz b. Muhammed. *Menhecû'l-muhaddisîn fi'n-nakd*. Mekke: Dâru Taybe el-Hadrâ, 1444/2022.

- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyetü ecnâsihî*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1431/2010.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn. *es-Sünne*. thk. Atiyye ez-Zehrânî. 7 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmud Tahhân. Riyad: Mektebetü'l-Maârif 1403/1989.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'î'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Ammâr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ebî'l-Hüseyn el-Herevî. *'İlelül-ehâdis fî kitâbi's-sahîh li Müslim b. Haccâc*. thk. Ali b. Hasan el-Halebî. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1412/1991.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-İlel*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd vd. 7 Cilt. Matâbiu'l-Humeydî, 1427/2006.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1271/1952.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî. *Nüzhetu'n-nazar fî tevdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehlî'l-eser*. thk. Muhammed Murâbî. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2015.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Meârif, 1326/1908.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyü'llah b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2010.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Mecrûhîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1420/2000.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Yâsir Hasan vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Hanbelî. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahim Saîd. 2 Cilt. Ürdün: Mekbetü'l-Menâr, 1407/1987.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Hanbelî. *Fethu'l-Bârî*. thk. Târik b. Avadullah. 7 Cilt. Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1430/2008.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *'Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nureddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1998.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Sıyânetü Sahîhi Müslim*. thk. Muva'ffak Abdullah. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1987.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî. *Feyzü'l-Bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Bedr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Köktaş, Yavuz. "Hadîs Tarîklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine". *Marife* 2/1 (Bahar 2002), 149-170.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehfetü'l-eşraf (en-Nüketü'z-zırâf'la birlikte)*. thk. Abdüssamed Şerefüddîn. 15 Cilt. Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Muhammedî, Abdülkâdir. *Medhal ilâ dirâseti'l-esnânîdi ve'l-ilel*. Dimaşk: Dâru'l-Muktebes, 1434/2019.
- Muhtittin, Düzenli. "Tecrübi Bilgiden Sezgisel Bilgiye Rivâyetlerin Sıhhatini Belirlemede Sezgisel (İlham) Gücün İmkânı". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6 / 4 (Ekim 2017): 46-63.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ, 1374/1955.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Kitâbü't-Temyîz*. thk. Muhammed Mustafa el-Azamî. Suud: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1989.
- Nahhâs, İbrâhîm. *el-Câmi' li' ulûmi'l-İmâm Ahmed*. Mısır: Dâru'l-Felâh, 1430/2009.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Muhammed İbrâhîm Zâid Haleb: Dâru'l-Va'y. 1396/1976.
- Öza'şar, Mehmet Emin. "Ukaylî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 42/59. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İlân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh*. thk. Sâlim b. Ganter. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1438/2017.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Tarık b. Avadullah. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1424/2003.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilme'cîd es-Selefî 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. Avadullah. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1990.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. thk. Yâsir Hasan vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015.
- Tülü, Mehmet Emin. *İbn Ebî Hâtîm'in el-İlel adlı eserinde metin yönünden illetli saydığı rivayetler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâ' ü'l-kebîr*. thk. Abdülm'tî Emîn Kal'acı. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.